

УДК 911.9

П. Масляк, д-р геогр. наук, проф.
Національна академія Державної прикордонної служби України,
Н. Левінськова
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ І ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ У ВІЙСЬКОВІЙ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена розгляду можливостей використання теоретико-методологічної бази суспільної географії у становленні та розвитку сучасної військової географії. Пропонуються до використання різні теорії, концепції і принципи суспільної і політичної географії, які, на думку автора, можуть сприяти диверсифікації військової географії як науки і навчальної дисципліни.

Ключові слова: геополітика, геостратегія, політико-географічне положення, дистанційність, детермінованість, потенційність.

Постановка проблеми. Зростання конфліктності у світі в цілому і в Європі, зокрема, географічне розповсюдження тероризму, геополітично-військова міграція, організована злочинність, гібридні війни – виклик не лише існуючому донині світоустрою, але й усталеним стереотипам військової географії як науки і навчальної дисципліни. Перш за все, військовій географії XIX і XX століть. Очевидною є необхідність інкорпорації до військової географії України XXI ст. уже відпрацьованих у суспільній географії теоретико-методологічних засад. Тим більше, що сучасні гібридні війни є поєднанням тероризму з геополітикою. В нинішніх війнах у значній мірі нівелюються поняття фронту і тилу, війни стають тотальними на фоні новітніх науково-обґрунтованих методів зомбування населення. Сучасна військова географія – це географія гібридної війни, яка є однією зі складових форм III Світової війни.

Нині для військової географії України, на мою думку, однією з найпродуктивніших є ідея суспільної географії про геостратегію держави. Вона розглядається цією наукою як місія держави на міжнародній арені. Поняття "стратегія держави" (зовнішньополітична, зовнішньо-економічна, військова та ін.) пов'язується з політичною географією і визначається завданням виживання, збереження і розвитку (експансії) держави в умовах потенційно ворожого оточення з боку інших держав, які також відстоюють своє місце під сонцем.

Мета статті. Звернути увагу на все ще не до кінця використані можливості конструктивної теоретико-методологічної взаємодії суспільної і військової географії, особливо на терені геостратегії України, яка на найближчі десятиліття визначатиметься об'єктивною дією суспільно-географічної закономірності неминучого розпаду імперій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За цією закономірністю будь-яка багатонаціональна імперія неминуче приречена на розпад. С.С. Рожков (1) переконливо доводить, що розвиток імперії як суспільної системи абсолютно чітко описується за допомогою так званої "логістичної кривої", яка належить до математичних закономірностей. Це, своєю чергою, свідчить, що ця закономірність, яка виявляється в різних науках, уже наближається до закону. За цією закономірністю імперія на початку свого існування зростає поступово. З часом територіальна експансія стає все стрімкішою. Згодом темпи загарбання нових територій, народів і країн уповільнюються. На цій стадії імперія досягає стану "насичення" і втрачає стабільність. Після гострої кризи вона починає розпадатися, але можливе її короткочасне відновлення. Врешті-решт імперія остаточно і назавжди розпадається з утворенням нових країн.

Викладення основного матеріалу дослідження. Історія повністю підтверджує цю закономірність. Всі, без будь-якого винятку, великі багатонаціональні імперії

розпалися: Римська, Британська, Османська, Російська, Моголів, Інків тощо. Деякі з них тимчасово відтворювалися, наприклад, Римська, Російська (у вигляді Радянського Союзу) тощо. Однак після такого відновлення їх розпад був ще стрімкіший і невідворотніший.

Нині близько 7,3 % території України окуповані Росією. Через це наша держава на значну частину власної території, яка належить їй на основі норм міжнародного права, не може поширювати виключний суверенітет. До окупованого простору належить суходіл, внутрішні акваторії, виключна економічна зона і повітряний простір над ними.

Інтервенція Росії на терени України відбувається не лише на основі військової сили, але й за значної ідеологічної і теоретико-методологічної підтримки з боку апологетів окремих суспільно-географічних та політико-географічних теорій. Так, міждержавні відносини на регіональному рівні в цій країні намагається пояснити геополітична течія євразійства. Фактично євразійство сформувалося як російська шовіністично-імперська реакція на українські національно-визвольні змагання початку XX ст., що становили найбільшу загрозу російському імперіалізму. Засновники євразійства Х. Трубецькой, П. Савицький, К. Леонтьєв, Л. Гумільов були зовсім різними людьми як за характером і уподобаннями, так і за фахом: філологами, географами, економістами, філософами, юристами, істориками тощо. Не дивно, що утворилося декілька напрямів євразійства, які нерідко ворогували між собою.

Після розпаду СРСР з'явилися нові течії євразійства, які були вже адаптованими до новітніх умов. Нині керівництво Російської Федерації фактично взяло на озброєння і реалізацію ці уможливлені теорії. Основним ідеологом Кремля є євразієць пан Дугін.

З географічного погляду євразійці вважають Євразію, яка практично збігається, на їхню думку, з кордонами Російської імперії, а пізніше – з межами СРСР, особливим географічним світом. Звідси з'явилася спроба виділення, крім Європи і Азії, ще однієї географічної частини світу під назвою "Євразія". Вона нібито і у фізико-, і в політико-, і в економіко-географічному відношенні є цілком окремою частиною світу. Очевидно, що подібні намагання євразійців є абсолютно надуманими і не мають ніяких наукових підстав. Об'єднати чи "возз'єднати" в один фізико-географічний і культурно-етнічний світ Естонію, Молдову, Таджикистан, Чечню, Чукотку і Туву, навіть маючи найвищий рівень фантазії, нікому і ніколи не вдасться. Ця штучна в усіх відношеннях побудова за будь-якого послаблення російського імперського "закріплюючого розчину" неминуче розпадається, що і підтвердили події, які відбулися наприкінці XX ст.

Подальшого розвитку ідея "високого історичного призначення Росії", яка має насильно "ощасливити"

народи, що хочуть жити своїм власним, відмінним від російського, життям, знайшла розвиток у слов'янофільстві. Головною ідеєю останнього було об'єднання всіх слов'янських народів під егідою Росії.

Однак слов'янофільство не отримало свого подальшого розвитку. Історія неодноразово демонструвала антагонізм слов'янських народів. Справа в тому, що глибинною генетичною і ментальною основою багатьох слов'янських народів не є слов'янство, як гілка давньої індоєвропейської або індоарійської спільноти. Так, слов'яномовні болгари мають тюркську основу, білоруси – прибалтійську, росіяни – угро-фінську. Нав'язана їм мова слов'янської мовної групи аж ніяк не знищила глибинної цивілізаційної ментальності цих народів. Вони близькі за мовою, але дуже далекі за характером, особливостями мислення, уподобаннями, способом повсякденного життя тощо.

Наступною фундаментальною закономірністю XXI ст. є постійне об'єктивне зростання диверсифікації територій різного таксономічного рангу. Тому в XXI ст. очевидну перевагу в соціально-економічному розвитку мають не великі за площею і кількістю населення країни, а малі й середні, до яких і належить Україна. Великою країною в умовах перманентного ускладнення території об'єктивно набагато важче управляти, ніж малою чи середньою. За показниками ВВП на душу населення нині попереду малі і навіть карликові держави. Тому одним з фундаментальних принципів XXI ст. у галузі суспільної географії є гасло: "Управлятися локально, діяти глобально". Цей принцип суспільної географії може бути теж використаний військовою географією.

Упродовж останніх століть українська нація здійснювала просторово-територіальну експансію в східному і південно-східному напрямку. Остання за часом експансія українців визначила етнічну територію української нації, площа якої близька до 1 млн квадратних кілометрів. У XXI ст. це та площа, яка з одного боку створює достатню операційну і ресурсну базу для успішного функціонування нації, а з іншого не є надто великою для того, щоб бути перешкодою для ефективного управління всіма сферами функціонування держави.

Очевидно, що нинішній варіант Російської імперії у формі Російської Федерації об'єктивно приречений на розпад. Історія не знає винятків у закономірності неминучого розпаду багатонаціональних імперій, народи яких живуть на власних етнічних територіях. Російська Федерація організована на тих самих адміністративно-територіальних засадах, що і Радянський Союз. Як і в ньому народи цієї імперії не розсіяні між росіянами, як нації, що формують імперію, а мешкають на власних етнічних територіях, які іноді займають великі території.

Також характерною особливістю цього імперського утворення є та, що на мапі абсолютно чітко зафіксовані кордони майбутніх національно-державних утворень, які виникнуть після неминучого розпаду Російської імперії. Саха-Якутія з величезними запасами найрізноманітніших корисних копалин має об'єктивну базу для існування і розвитку як незалежна держава. В минулому незалежною державою була Тива-Тува. Хакасія і Калмикія також прагнуть незалежності. Татарстан, Башкортостан, а також інші республіки Поволжя вже сформули власні еліти, здатні керувати цими державами. Теж саме можна сказати і про республіки Північного Кавказу. Чеченська республіка вже має не лише сформовану національну еліту, але й власну армію. Її бойовий досвід є одним з найбільших у світі. Не будуть залишатися

осторонь у намаганні отримати незалежність і інші національні утворення Росії.

У наш час від розпаду Росію рятують лише величезні фінансові накопичення у вигляді нафтодоларів. Це дає можливість центральній владі в Москві підкуповувати місцеві еліти. Крім того, відбувається елементарне зомбування населення національних республік з допомогою засобів масової інформації. Однак неефективна економіка Російської Федерації, зниження цін на світовому ринку на енергоносії, санкції ЄС і США, масова корупція та інші чинники будуть поступово послаблювати імперський "скріплюючий розчин". Аж до тих пір, поки місцеві еліти зрозуміють, що незалежність дасть їм більше, ніж входження до складу Російської Федерації.

Які військово-стратегічні і суспільно-географічні висновки має зробити Україна, враховуючи неминучий об'єктивний розпад Російської Федерації? По-перше, цей процес не буде мирним і супроводжуватиметься локальними війнами. По-друге, найгарячіші точки цього процесу будуть знаходитися на Північному Кавказі і в Поволжі, тобто в безпосередній близькості від етнічних меж української нації. По-третє, саме тут проходить цивілізаційний розлом між християнським і ісламським світами.

Ослаблення Російської Федерації буде настільки сильним, що вона не зможе контролювати як віддалені від Москви території Сибіру і Далекого Сходу, так і ісламські республіки Європейської частини. Військова експансія новостворених ісламських країн Північного Кавказу становитиме смертельну загрозу для Ставропілля, Кубані, Нижнього Дону. Так як Росія нічим їм допомогти не зможе, ці суб'єкти нинішньої Російської Федерації цілком закономірно і логічно будуть вимушені звернутися за допомогою до України. У них просто не буде ніякого іншого виходу. Або загинути, або врятуватися, увійшовши до складу Великої України на тих чи інших умовах. Чим далі зайде процес військово-терористичної експансії ісламських країн Північного Кавказу на територію Ставропілля, Дону і Кубані, тим на вигідніших для себе умовах Україна зможе прийняти ці землі з генетично українським населенням до свого складу. За ними попросяться для входження до Великої України і інші етнічні українські землі Вороніжчини, Білгородщини, Курщини і Брянщини.

Таким чином, практично всі чорноземні землі нинішньої Російської Федерації, аж до Волги, стануть частиною Великої України, яка перетвориться на найпотужнішу, за всіма показниками, державу Європи. Такий розвиток подій, а він історично і географічно неминучий, в принципі вигідний всім, включаючи майбутню Росію – не імперію. Її площа стане близькою до оптимальної і почнеться поступове формування європейської Росії. Україна ж реально перетвориться на східний форпост Європи, яка її вимушена буде всіляко зміцнювати, а також на державу, яка буде апробувати на власних теренах нові принципи європейського і світового співтовариства в XXI ст.

Вигідний такий розвиток подій і головному гравцеві на сучасній світовій геостратегічній шахівниці, тобто Сполученим Штатам Америки. Вони отримають в особі України свого головного союзника у Східній Європі, чим забезпечать безпеку своїх інтересів не лише в даному регіоні, але й у значній мірі в сусідніх.

Будуть мати геостратегічний зиск від розпаду Росії також Китай і Японія. Особливо Японія, яка вичерпала просторово-територіальні ресурси для власного розвитку і без Сахаліну, Курил і Камчатки доволі швидко почне перетворюватися на маргінальну державу Азії.

На користь експансії східного крила власного геостратегічного поля України говорить і суспільно-географічна закономірність створення національних держав. У XIX ст. на політичній карті світу було 50 держав. Згодом їх чисельність зросла до 100, потім 150.

Нині налічується близько 200 незалежних держав. Не важко, усвідомивши цю закономірність, передбачити зростання кількості незалежних країн на політичній карті світу і в майбутньому. Нині виявляється нездоланне бажання будь-якої нації до створення незалежної держави. З цією метою нація мобілізує всі наявні в неї ресурси, аж до ведення перманентних воєн. Таких прикладів в історії безліч. У наш час бездержавні курди, будучи доволі численним народом, продовжують боротьбу за створення власної національної держави. Ця боротьба, то стихаючи, то знову наростаючи, триває вже не одне століття.

Так як на сучасній політичній карті світу налічується близько 200 країн, а всього на нашій планеті понад 5000 народів, можна передбачити у XXI ст. загострення національно-визвольної боротьби. Об'єктивно це пов'язано насамперед з тим, що без створення власної держави жодна нація не може повністю самореалізуватися. Очевидно, що такі нації знаходяться саме на східному крилі українського геостратегічного поля і нині вони перебувають у складі Російської Федерації.

Для розробки сучасних воєнних доктрин може стати в нагоді й суспільно-географічна закономірність геополітичного маятника історії. Її ще можна назвати закономірністю історичної справедливості. Через значний час починається відродження знищених, захоплених, сплюндрованих національних держав і створених ними цивілізацій і культур.

Як маятник, який рухаючись в одному напрямку, досягає певної точки і починає свій рух у зворотній бік, так і плін історії неминує карає загарбників, приводячи до деградації їхньої держави. У наш час на очах подібні процеси відбуваються в США, де мексиканці заселяють захоплені цією країною у Мексики штати. Назавжди знищені, як здавалося, іспанцями індіанські племена Південної Америки починають відвоювати втрачені позиції. У Росії підкорені росіянами декілька століть народи починають знову повертати свій попередній статус. Багато таких прикладів, які підтверджують цю закономірність, і в інших частинах світу. Україна і сама підлягає цій закономірності. Під її дію підпадають і народи, що межують з українською етнічною територією. Крім росіян, звичайно, які є імперським народом.

Звичайно, у зв'язку з майбутнім неминучим розпадом Російської Федерації як багатонаціональної імперії поряд з Україною, в останньої може виникнути спокуса самій стати багатонаціональною імперією. Цього необхідно на усвідомленому рівні уникнути. Майбутня Велика Україна не має включати до свого складу інших народів, які мешкають на власній етнічній території. Якщо знехтувати цим, то з часом Велика Україна буде розвиватися за закономірностями імперії і врешті-решт втратить стабільність і після гострої кризи неминує розпадеться. Цього не розуміли апологети Росії як "Третього Риму", які заявляли, що їх попередники розпалися, але "Третьому Риму" це чомусь не загрожує.

В останній час як у суспільній географії, так і у військовій зростає значення комплексного поняття географічне положення. В минулому географи і не лише вони вважали, що з розвитком цивілізації значення географічного положення як суспільно-географічної категорії буде постійно знижуватися. Однак цього не

відбулося. Більш того, сучасні гібридні війни вказують навіть на зростання його значення, зокрема локально-географічного положення.

Географічне положення держави – це розміщення певного об'єкта, території, країни відносно інших об'єктів, територій, акваторій, країн. Зовнішнє середовище в процесі глобалізації через свої складові частини активно впливає на об'єкт, географічне положення якого визначається. Так само й сам об'єкт впливає на власне оточення. Безперечний авторитет у царині практичної військової географії генерал Наполеон, відзначаючи значення географії в житті країн і людей, писав: "Географія – це доля". Справді, особливості географічного положення країни значною, а іноді й вирішальною мірою впливають на подальшу долю держави, нації і навіть окремо взятої людини. Очевидно, що доля України, української нації була б зовсім іншою, якби вона століттями не знаходилася в тенетах тристороннього геополітичного тиску з боку Польщі, Туреччини і Росії. У XVIII ст. геополітичний тиск з боку Туреччини зійшов нанівець. У середині ХХ ст. це ж відбулося з боку Польщі. Нині ж географічне положення України визначається тим, що вона з Росією є гравцями на одному і тому ж геополітичному полі. Тому все, що добре для України, є поганим для Росії і навпаки.

Географічне положення визначається як по відношенню до природних (материків, океанів, річок, гірських систем, узбереж тощо), так і соціально-, політико-економіко-географічних (у цілому суспільно-географічних) (районів, областей, штатів, провінцій, країн та ін.) об'єктів. Одним із кількісних показників географічного положення є географічні координати об'єкта. Комплексна фізико- і суспільно-географічна оцінка нинішнього географічного положення території України визначається як її об'єктивним (природним) атлантизмом (всі без винятку річки країни несуть свої води до морів Атлантичного океану (Чорного, Азовського і Балтійського), а також пануванням західного (атлантичного) переносу повітряних мас. Тому українці є природними атлантистами. Політико-географічне положення нашої держави визначається безпосереднім сусідством з агресивною державою Росією, яка за рахунок України і українців намагається вирішити власні проблеми, які ведуть цю країну до неминучого розпаду.

Учені-географи до основних ознак географічного положення відносять: дистанційність, детермінованість і потенційність. Дистанційність – це вигідність (чи не вигідність) географічного положення залежно від зміни відстані між взаємодіючими об'єктами. При цьому певна віддаль може виражатися не лише в одиницях довжини, а й у певних віртуальних показниках, які характеризують відносини між абстрактними поняттями. Географічне положення значною мірою повністю визначене, без врахування випадкових чинників, тобто детерміноване. Воно тією чи іншою мірою є головною, визначальною силою розвитку людського суспільства. Потенційність географічного положення полягає в його невичерпних можливостях, що можуть бути використані для забезпечення суспільних потреб.

Географічне положення є поняттям не лише містким і багатоаспектним, а й відносним. У першому випадку виділяють його декілька видів. Зокрема природно-, екологічно-, соціально-, економіко- або політико-географічне положення. У другому – йдеться про його постійну трансформацію у просторі й часі, одночасну присутність в оцінці нинішнього стану географічного положення його минулого розвитку і наявності чинників його подальшого функціонування.

Для військової географії визначальну роль відіграє суспільно-географічне поняття про політико-географічне положення держави. Це розміщення її на політичній карті світу, материка чи регіону у взаємодії з політичними реаліями, які мають на неї той чи інший вплив.

При цьому політика в такому сенсі розуміється як діяльність, спрямована на перемогу в боротьбі за власні інтереси. Вона може бути державною, певної організації чи окремої людини.

При оцінюванні політико-географічного положення держави необхідно враховувати як ресурсну (галузеву), так і просторово-територіальну складові. Фізико-географічна складова виділяється тим, що географічне середовище продовжує відігравати суттєву роль у житті суспільства, ефективності функціонування тієї чи іншої країни. Навіть найпотужніші держави з їх, здавалося б, безмежними можливостями, відступають перед стихійними силами природи у вигляді цунамі, землетрусів, повеней, ураганів, торнадо тощо. Наявність і якість земельних чи інших природних ресурсів, безпосередній вихід до незамерзаючих морів, клімат і рельєф місцевості, присутність повноводних рік і безліч інших чинників фізико-географічної складової політико-географічного положення були, є і будуть важливими у розвитку, а іноді й самому існуванні тієї чи іншої країни.

Економіко-географічна складова в оцінюванні політико-географічного положення нині весь час зростає. Все більша кількість країн відчуває потребу в ресурсах розвитку, які вони не здатні забезпечити з власної території. І це вже не лише корисні копалини і продовольство, а й трудові ресурси. Тому відкритий доступ до регіонів, які володіють надлишками ресурсів соціально-економічного розвитку, стає вирішальним чинником оцінки політико-географічного положення. Не менш важливим є й розміщення стосовно основних ринків збуту товарів, вироблених у країні. Їхня місткість і транспортна доступність теж є важливим чинником, який сприяє розвитку держави, або обмежує цей розвиток.

У цьому зв'язку необхідно назвати й постійне зростання транспортно-географічної складової (у широкому розумінні цього поняття) політико-географічного поло-

ження. Пропускна спроможність, швидкість доставки вантажів, вартість перевезення, інформаційні та міграційні потоки, їх мінливість у просторі й часі служать чинником, значення якого постійно посилюється.

Не менш, а іноді й більш важливою є й геополітична та геостратегічна складові політико-географічного положення України. Політична нестабільність, збройні конфлікти надовго "закривають" певні країни й навіть регіони світу, змінюють напрям і силу транзитних товаропотоків, руйнують усталені системи міждержавних відносин.

У просторово-територіальному сенсі можна виділити глобальне, регіональне і локально-сусідське політико-географічне положення країн. Глобальне положення є місцем тієї чи іншої держави на політичній карті світу в контексті її глобальних зв'язків і взаємовідносин з іншими державами нашої планети. Регіональне політико-географічне положення включає розміщення й взаємозв'язки з країнами власного історико-географічного регіону. Локально-сусідське політико-географічне положення – це розміщення і взаємодія країни в оточенні держав-сусідів. Його оцінка є дослідженням складної історії протистоянь і партнерства. Вона дуже динамічна. На цьому рівні й відбувається реальне відпрацювання всіх видів відносин і взаємозв'язків між окремими державами і міждержавними інтеграційними утвореннями.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Новітня геополітична і геостратегічна ситуація, яка вже склалася навколо України і продовжує доволі інтенсивно трансформуватися, вимагає реалізації в нашій країні адекватних часові військових доктрин. Звідси і значення військової географії, її розвиток на сучасних засадах як географічної, так і військової науки. І тут значну допомогу цій науці може і повинна надати суспільна географія України.

Список використаних джерел

1. Рожков С.С. Динамика империй. – К. : Ин-т физики АН Украины, 1993. – 18 с.

Надійшла до редколегії 12.07.16

П. Масляк, д-р геогр. наук, проф.,
Н. Левинскова

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ БАЗА ОБЩЕСТВЕННОЙ ГЕОГРАФИИ И ЕЕ ПРИМЕНЕНИЕ В ВОЕННОЙ ГЕОГРАФИИ УКРАИНЫ

Статья посвящена рассмотрению возможностей использования теоретико-методологической базы общественной географии в становлении и развитии современной военной географии. Предлагаются к использованию разные теории, концепции и принципы общественной и политической географии, которые, по мнению автора, могут благоприятствовать диверсификации военной географии как науки и учебной дисциплины.

Ключевые слова: геополитика, геостратегия, политико-географическое положение, дистанционность, детерминированность, потенциальность.

P. Masliak, Doctor of Sciences in Geography, Professor,
N. Levinskova
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK OF SOCIAL GEOGRAPHY AND ITS USE IN THE MILITARY GEOGRAPHY OF UKRAINE

The article deals with the possibilities of using theoretical and methodological framework of social geography in the process of formation and development of modern military geography. The author has proposed to use different theories, concepts and principles of social and political geography that will promote diversification of military geography.

Keywords: geopolitics, geostrategy, political and geographical location, remotability, determinancy, potentiality.